

*Пампура С. Ю.
Донбаський державний педагогічний університет*

Ю. В. ОТКУПЩИКОВ ПРО СЛОВОТВІРНИЙ КРИТЕРІЙ ЕТИМОЛОГІЗАЦІЇ ЗАПОЗИЧЕНИХ СЛІВ

У статті досліджуються проблеми етимологічного аналізу запозичених слів в інтерпретації видатного вченого-лінгвіста Ю. В. Откупщикова. Розкрито його погляди щодо словотвірного критерію етимологічного аналізу слів, який є невід'ємною частиною будь-якого етимологічного дослідження. Описані прийоми, які вчений використовує для етимологізації запозичень на матеріалі слов'янських мов та інших індоєвропейських мов.

Ключові слова: етимологізація запозичень, словотвірний критерій, словотвірний ряд, словотвірна модель, розмежування питомої та запозиченої лексики.

Актуальність проблематики статті полягає в тому, що для успішного здійснення етимологічного аналізу необхідно знати особливості критеріїв, які застосовуються під час дослідження.

Предметом дослідження в пропонованій статті виступає проблема словотвірного критерію етимологізації запозичень.

Метою дослідження є розкриття поглядів Ю. В. Откупщикова на проблему словотвірного критерію етимологізації запозичень.

Перевірка правильності будь-якої реконструкції має бути здійсненою шляхом аналізу системи словотвірних рядів. Віднесення слова, що аналізується, до якогось певного словотворчого ряду є необхідною умовою будь-якого етимологічного дослідження. На це зауважували більшість учених, особливо чітко, на думку Ю. В. Откупщикова, ця вимога була сформульована М. М. Шанським, який писав: “Оскільки слово є одиницею, якій притаманна та чи інша словотворча структура, при науковій етимологізації воно обов'язково має бути поставленим у будь-який словотворчий ряд. Це, власне кажучи, має бути основним правилом етимологічного аналізу” [2, с. 193; 5, с. 39–40].

Ю. В. Откупщиков зазначає, що словотвірні ознаки, які не є типовими для певної мови, є одним з найважливіших показників, які дозволяють віднести те чи інше слово до запозичень [4, с. 14]. З цим твердженням погоджуються й інші лінгвісти. Так, О. І. Іліді вказує, якщо лексема не має живої або з достатньою мірою надійності відновлюваної основи на матеріалі певної мови, а також не має однокореневих утворень (тобто вона структурно ізольована), або оформлена за допомогою іншомовного афікса, є всі підстави вважати її субстратною або запозиченою [1, с. 176–177]. Дуже часто запозичення зберігають ознаки свого іншомовного походження. Найчіткіше це виявляється в суфіксальній частині слова.

Ось перелік деяких найбільш характерних іншомовних суфіксів:

Суфікс	Приклад	Мова
-тор	дик-тор, лек-тор, трак-тор	Латинська
-іст, -ист	соф-іст, хор-ист, стат-ист	грецька, латинська
-інг, -инг	смок-інг, спин-інг, міт-инг	Англійська
-аж	баг-аж, екіп-аж, монт-аж	Французька
-ин(а), -ін(а)	балер-ин(а), мандол-ін(а)	Італійська
-илья	мант-илья, сегід-илья	Іспанська

Але однієї цієї ознаки не завжди буває достатньо для встановлення запозиченого характеру слова. Наприклад, у російській мові немає надійно встановленого словотворчого ряду на *-зо*. Однак навряд чи хтось має сумнів щодо споконвічності таких російських слів, як *пузо* та *железо*. Запозичений характер зазвичай підтверджується даними контактуючих мов, у яких схожі слова мають активну словотворчу базу і розвинену дериваційну парадигму [3, с. 102].

Одним із найбільш переконливих аргументів на користь запозичення може служити наявність тієї чи іншої словотворчої моделі у мові, з якої слово запозичене, при її відсутності у мові-реципієнті. Проте цей, на перший погляд, простий спосіб визначення запозиченого характеру слова може заплутати дослідника. Так, суфікс *-ар*, який служить для назви осіб певних професій, з'явився у слов'янських мовах спочатку у словах германського походження: д.-рус. *митар* “збирач мита” (пор. гот. *motareis*), *боукар* “писар” (пор. гот. *bokareis*). Але згодом цей суфікс був розповсюджений на споконвічні слов'янські слова (*свинар*, *рибар* та ін.). Серед запозичень більш пізнього періоду – слова *багаж*, *метраж*, *літраж* з явно вираженим французьким суфіксом (*-age*), чужим для слов'янських мов. Проте було б помилкою віднести всі слова на *-аж* до галліцизмів, адже у ХХ ст. цей суфікс став приєднуватись до споконвічно руських слів: *листаж*, *сенаж*, *подхалимаж* [4, с. 73].

Ще одна складність, яка виникає при зверненні до словотвірного критерію, полягає у тому, що запозичені слова часто переоформлюються та переосмислюються морфологічно. Стара форма запозичення *зондек* (із гол. *zondek* “захисток від сонця”) була перетворена на *зонтик* і включена у словотворчий ряд іменників із зменшувальним суфіксом *-ик*: *зонт-ик*, *мост-ик*, *дом-ик* і т. ін. Звідси було утворене слово *зонт*. Ще більш яскравий приклад – іт. діал. *cortello* “ніж”, яке було запозиченим у вигляді *корт-ик* (зменшувальний суфікс у цьому випадку був калькованим).

Незважаючи на ці (а також на інші) труднощі, словотвірний критерій часто дозволяє визначити напрямок запозичення навіть у тих випадках, коли обидві мови, і та, з якої запозичують, і та, яка запозичує, є достатньо близько генетично спорідненими, мають подібні словотвірні моделі. Наприклад, у

псковських говорах російської мови засвідчене слово *ариба* (*ориба*) “оранка”. У пам’ятках давньопольської і давньобілоруської писемності (XVI – XVII ст.) також зустрічаються: пол. *oryba*, блр. *ориба*. Чи можна говорити про запозичення цього слова із литовської мови (лит. *aryba* “оранка”)? У російській мові також є слово *орать* “орати”, а також похідні із суфіксальним –б-. Але справа в тому, що у споконвічних слов’янських словах не існує віддієслівних утворень на –иба, а тільки на –ьба (*борьба*, *ходьба*, *гульба*, *молотьба*, а для дієслова *орать* – *орьба*). У той же час модель *arti* “орати” – *aryba* “оранка” досить поширена у литовській мові. Характерно, що у російських говорах на території Литви є й інші, цілком безперечні, приклади запозичення литовських слів з тим же суфіксом: *пайшиба* (лит. *paišyba*) “малювання”, *вальдиба* (лит. *valdyba*) “правління” та ін. Отже, у випадку зі словом *ариба* його запозичений характер підтверджується ретельним словотвірним аналізом [4, с. 74].

Словотвірний критерій часто служить не тільки і не стільки засобом перевірки правильності етимології, але й тим відправним пунктом, який може направити дослідження вірним шляхом. Засилання на відсутність відповідностей у споріднених мовах не можуть вважатись достатнім ґрунтом для того, щоб віднести те чи інше слово до числа запозичень. Рос. *рамень*, наприклад, довгий час вважалось як слово, яке не має відповідностей не тільки у індоевропейських, але і у слов’янських мовах. Його теж намагалися пояснювати як запозичення. Але виявилось, що це слово не тільки надійно етимологізується на базі російської мови, але й має надійні відповідності у литовській, латинській і грецькій мовах. Ю. В. Откупщиков у якості прикладу порівнює російські слова *рамень* і *раменье* (основне значення “ліс”). Ці слова порівнювали із д.-гр. *ράμνος* < “гілка з листям і плодами”, с.-с.-в.-н. *rāte* “ціль”, д.-англ. *wrōt* “хобот, рило”, а етимологія залишалась неясною. Між тим аналіз словотвірної структури рос. *рамень(е)* дозволяє розчленити це слово на морфеми: *ра-мень*. На користь такого членування говорять цілком аналогічні ряди похідних: *рамень* – *раменный* = *пламень* – *пламенный* = *камень* – *каменный* (але, наприклад, *студ-ень*, *бред-ень* не дають ні таких, нінаступних похідних); *рамень* – *раменье* = *камень* – д.-рус. *каменье*; топонім *Раменское* = *Знаменское* і т. д. У результаті членування слова *рамень* на морфеми виявилось можливим поставити його у один ряд із такими утвореннями, як д.-рус. *ра-ло*, *ра-ль*, *ра-тва*, *ра-тай* та ін. Цей ряд з аналогічним рядом слов’янських похідних на –мень виглядає таким чином:

ст.-слов. *прати* – >*пра-мень*

д.-рус. *полѣти* – >*пла-мень*

ра-ло, *ра-тай* < – (о)*рати* – >*ра-мень(е)*, *ра-тва*, *ра-ль*

д.-рус. *знати* – >*зна-мень-е*

ст.-сл. *врѣти* – >*врѣм*, рос. (без)*вре-мень-е* та ін.

Попри цього внутрислов'янського словотвірного ряду рос. *рамень* можна включити також і до і.-є. словотвірного ряду д.-рус. *орати* – > рос. *рамень* = лит. *árti* “пахати” – > *armiõ* “пашня” = д.-гр. *άρῶ* “пашу” – > *άρωμα* “пашня” = лат. *arō* “пашу” – > *armentum* “робочий скот (який використовують на пашні)”. Наявність паралельного із *рамень* слова *рама* “край пашні біля лісу” усуває можливі семантичні сумніви. Таким чином, словотвірний аналіз етимології слова *рамень* дає доволі неочікуване рішення поставленої етимологічної задачі [2, с. 193–194].

Певну складність, на думку Ю. В. Откупшикова, викликає розмежування питомої та запозиченої лексики балто-слов'янського ареалу, у мовах якого спостерігається майже повна збіжність словотвірних моделей. Проте аналіз ряду нюансів, які відрізняють слов'янські моделі від балтійських, дозволяє і у цих випадках надійно відмежовувати запозичення. Так, рос. або білорус. суфікс *-ьб(а)* відповідає лит. *-yb(a)*. Отже рос. *(у)садьба* – лит. *sodyba*, рос. *орьба* – лит. *aryba* є генетично спорідненими, а білорус. *садзіба*, рос. діал. (пськов.) *ариба*, *ориба* – литуанізми у східнослов'янських мовах, також як і пол. *sadyba*, *oryba* – у західнослов'янських мовах [4, с. 15].

Не менш важливим словотвірний аспект етимологічного дослідження є у випадках, коли мова йде про походження складних слів. Необхідно вміти правильно виокремлювати межі, які розділяють два компоненти складних слів. Наприклад, рос. *медведь* (за старою орфографією *медвѣдь*). Існують два етимологічних тлумачення цього слова: “той, хто їсть мед” (і тоді другий компонент слова – *ѣд-*, а *медведь* – це *медоїд*) і “той, хто відає про мед” (другий компонент слова – *вѣдать*). У сучасній російській та давньоруській мовах і навіть у тих формах, які ми можемо реконструювати, не існує словотвірної моделі **мед-вѣдь*. По-перше, у складних словах, другий компонент яких пов'язаний із дієсловом *вѣдать*, існують утворення на *-вед* (*вѣдать*) (*правовед*, *охотовед* і т. ін.), але не існує слів, які б закінчувались на *-ведь(-вѣдь)*. Крім того, незалежно від другого компонента (*ѣд-* або *вѣд-*), перед ним має стояти з'єднувальний голосний *e* або *o*: *вод-о-воз*, *земл-е-мер* та ін. Логічними можуть здаватись форми **мед-о-ѣд* або **мед-о-вѣд*. Проте ряд індоєвропейських відповідностей російському слову *мед*: ст.-сл. *мед-ъ*, лит. *med-us*, лтш. *med-us*, д.-інд. *madh-u* “мед”, д.-англ. *med-u* “медовий напій”, д.-гр. *μεθ-υ* “хмільний напій” та ін. – свідчить, що ст.-сл. *мед-ъ* та інші слов'янські слова мають давню *-и-* основу. При додаванні другого компоненту, який починався з голосного, *-и-* закономірно переходить у *-v-*: і.-є. **ker-u* “ріг” при додаванні флексії *-a-* дає лат. *cer-v-a* “лань” (букв. “рогата”); д.-рус. *Смѣдь* “чорний” з тією ж флексією утворює назву річки *Смед-в-а*, букв. “Чорна (ріка)”; *мед-ъ* плюс флексія *-a-* – *мед-в-а* “медова сита”. Отже,

при додаванні до-*и*-основи *медь* другого компоненту -*дд* або -*вдд* закономірно отримуємо: *medi-ědъ* → *мед-в-ддъ* “медоїд” [4, с. 28–29].

У російській мові слово *ддъ* використовувалось у значенні “їжа”, а відповідне йому литовське слово –*edis* представлене із значенням “такий, що їсть” у других компонентах складних слів: *mes-edis* “м’ясоїдний”, *žuv-edis* “рибоїдний”, *duon-edis* “хлібоїдний” та ін. У складних назвах тварин значення “такий, що їсть” презентує широко поширену універсалію: рос. *коро-ед*, *муравь-ед*, *пчело-ед*, лит. *pel-eda* “сова” (“така, що їсть мишей”), *žuv-ed(r)a* “чайка” (“така, що їсть рибу”) і т. д. Навпаки, у назвах тварин не існує складних слів із другим компонентом “такий, що відає, знає”. Таким чином, у семантичному плані етимологізація слова *медвддъ* “медоїд” виявляється правильною, а зв’язок цього слова з дієсловом *вддать* є помилковим, який не ураховує особливостей давнього індоєвропейського словотворення [4, с. 30].

Отже, не можна займатися етимологією, залишаючись у межах однієї мови або групи мов. Етимологію слова можна пояснити, лише маючи певне уявлення про споріднені індоєвропейські мови, коли те, що незрозуміло у одній мові, можна пояснити за допомогою матеріалу споріднених мов [4, с. 30].

Л і т е р а т у р а :

1. *Илиади А. И.* Основы славянской этимологии / А. И. Илиади. – К. : Довіра, 2005. – 270 с.
2. *Откупщиков Ю. В.* Из истории индоевропейского словообразования / Ю. В. Откупщиков. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд. центр “Академия”, 2005. – 320 с.
3. *Откупщиков Ю. В.* К истокам слова: рассказы о науке этимологии : кн. для учащихся / Ю. В. Откупщиков. – 3-е изд., испр. – М. : Просвещение, 1986. – 176 с.
4. *Откупщиков Ю. В.* Очерки по этимологии / Ю. В. Откупщиков. – СПб. : Изд-во С.- Петерб. ун-та, 2001. – 480 с.
5. *Шанский Н. М.* Принципы построения русского этимологического словаря словообразовательно-исторического характера / Н. М. Шанский // ВЯ. – 1959. – № 5. – С. 32–42.

Пампура С. Ю. “Ю. В. Откупщиков о словообразовательном критерии этимологизации заимствованных слов”

В статье рассматриваются проблемы этимологического анализа заимствованных слов в интерпретации ученого-лингвиста Ю. В. Откупщикова. Раскрыты его взгляды на словообразовательный критерий этимологического анализа слов, который является неотъемлемой частью любого этимологического исследования. Описаны приемы, которые ученый использует для этимологизации заимствований на материале славянских и других индоевропейских языков.

Ключевые слова: *этимологизация заимствований, словообразовательный критерий, словообразовательный ряд, словообразовательная модель, разграничение исконной и заимствованной лексики.*

Pampura S. Yu. “Yu. V Otkupschikov considering the word-forming criterion of etymology of borrowed words”

The article deals with the problem of etymology of borrowings in the research of Yu. V. Otkupschikov. There given the analysis of his approach to word-forming criterion, which is the basis to any etymological research. The methods used by the scientist for etymology of borrowed words are described on the data of the Slavonic and other Indo-European languages.

Keywords: *etymology of borrowings, word-formative criterion, word-forming model, distinction of original and borrowed words.*